

İbn Mühənnə lüğətinin İstanbul nüsxəsində Azərbaycan dilinə xas xüsusiyyətlər

Xədicə Heydərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: heyderova73@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə Cəmaləddin İbn Mühənnənin “Kitabu hilyətul insan və halbətul-lisan” (کتاب حلیة الإنسان و حلبۃ اللسان) adlı lüğətinin Avropa və İstanbul əlyazmalarının türk dilində olan hissəsi araşdırılır və müqayisə edilir. P.M.Meliorskinin beş Avropa əlyazmaları üzərində apardığı tədqiqatda türk dili hissələrini orta əsr Azərbaycan dilinə aid etməsi haqqındakı elmi nəticələrini bütün tədqiqatçılar yekdil şəkildə qəbul edirlər. Amma İstanbul əlyazması ilə bağlı alimlərin fikirləri üst-üstə düşür.

Məqalədə S.Malov, A.Ercilasun, A.Battal, B.Çobanzadə kimi alimlərin mövqeləri təhlil edilir və İbn Mühənnə lüğətinin son variantı əsasında Azərbaycan türkcəsinə xas olan aşağıdakı dil faktları sistemləşdirilir: 1.) Ərəb əlifbasında türk sözlərinin sonundakı saitlərin uzanması (فلیج، کچی، قرنتاش) vurğunun sözün son hecasına düşdüyünü göstərir; 2) Sözlərin cingilti samitlərlə bitməsi; 3) Digər türk ləhcələrində sözün ortasında olan q (ق) samitinin Azərbaycan türkcəsində geniş şəkildə x (خ) şəklinə keçməsi; 4) *Bul-* kökündən b səsinin düşməsi nəticəsində olmaq köməkçi felinin əmələ gəlməsi, Meliorskinin qeyd etdiyi kimi, yalnız Güney türk dialektləri üçün xarakterik xüsusiyyətdir; 5) ç > ş, c > ş keçidi Azərbaycan dialektləri üçün xarakterik xüsusiyyətdir; 6) Sözlərin əvvəlində y samitinin düşməsi; 7) -durur şəkilçisinin olması.

Açar sözlər: İbn Mühənnə lüğəti, “Kitabu hilyətül-insan və həlbətül-lisan”, Türküstan türkcəsi, çağatay, uyğur, şəkilçi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 17.01.2022; qəbul edilib – 29.01.2022

Characteristic features of the Azerbaijani language in the Istanbul manuscript of Ibn Muhanna's glossary

Khadija Heydarova

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: heyderova73@mail.ru

Abstract. The article examines and compares part of the Turkic language of the European and Istanbul manuscripts of Jamaladdin Ibn Muhanna's dictionary called "Kitab hilyat al-insan wa-halabat al-lisan" (کتاب حلیة الإنسان و حلبۃ اللسان). All researchers without publicity accept the scientific results of P.M.Meliorsky about the fact that parts of the Turkic language in all five European manuscripts belong to the Azerbaijani language of the Middle Ages. But on the account of the Istanbul manuscript, the opinions of scientists differ.

The article analyzes the positions of scientists such as S.Malov, A.Ercilasun, A.Battal, B.Chobanzade and systematizes the following linguistic facts of the latest version of Ibn Muhanna's dictionary, which are typical for the Azerbaijani Turkic language: 1) Lengthening of vowels at the end of Turkic words (فلیج، کچی، قرنتاش). This indicates that the stress falls on the last syllable of the

word; 2) Word endings with ringing consonants; 3) In other Turkic dialects, q (ق), which is in the middle of a word, in Azerbaijani Turkish is widely reshaped into x (خ); 4) The formation of the auxiliary verb *ol-maq* as a result of the falling sound b from the word *bulmak*, as noted by Melioransky, is a characteristic feature only for the South Turkic dialects; 5) The transition ç > ş, c > ş is a characteristic feature of Azerbaijani dialects; 6) Falling consonant y at the beginning of words; 7) The presence of the suffix *-durur*.

Keywords: Ibn Muhanna's glossary, “Kitāb hilyat al-insān wa-ḥalabat al-lisān”, Turkestan Turkic, Chagatai, Uighur, suffix

Article history: received – 17.01.2022; accepted – 29.01.2022

Giriş / Introduction

Ərəb leksikoqrafiyasının dərslik tipli lüğətləri üslubunda yazılmış XIII əsrə aid Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Kitabu hilyətül-insan və həlbətül-lisan” (كتاب حلية الإنسان و حلية اللسان) lüğətinin bu vaxta qədər altı nüsxəsi məlumdur. Bunlardan sonuncu tapılanı İstanbulda Arxeoloji Muzey Kitabxanasında (Arxeoloji Müzesi

Kütüphanesi, nr. 1202) qorunur və köçürülmə tarixi XVI əsrə aid edilir. Məhz həmin əlyazmadan nəhayət ki, elm aləminə məlum olmuşdur ki, “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətinin müəllifinin adı Cəmaləddin İbn Mühənnadır.

Əsas hissə / Main Part

Hülakülər dövlətində qələmə alınmış əsərin istər Avropa, istərsə də İstanbul nüsxələrində “Türküstan türkcəsi” ilə “bizim ölkənin türkcəsi” (Azərbaycan türkcəsi) arasında eyni şəkildə müqayisələr aparılır [18, s.79-80; 13, s.09], hət-

ta şəkilçilər və səs dəyişimi kimi fərqlər göstərilir. Bəkir Çobanzadə İstanbul nüsxəsinin 78-90-cı səhifələrində 72 yerdə müqayisələrə yer verildiyini göstərir [4, s.59]. Bu müqayisələrdən aşağıdakıları misal gətirmək olar:

Türküstan türkcəsində	Azərbaycan türkcəsində	Mənası
İdi (ايدى), izi (ايذى)	İti (ايتى)	Sahib
ətkü (اتكو), əzkü (اذكو)	Eykü (ايكو)	Yaxşı
ədaq (اداق), əzaq (اذاق)	Ayaq (اياق)	Ayaq, qədəh

İbn Mühənnanın lüğətində Türküstan dialektinə xüsusi diqqət ayrılması həmin dövrdə bu dil sahiblərinin nüfuz sahibi olmalarından xəbər verir.

Sergey Malov müəllimi olmuş Melioranski-nin Avropa nüsxələrini Azərbaycan dili ilə əlaqələndirməsini haqlı hesab edir. Lakin İstanbul nüsxəsinin uyğur dilində olduğu fikrini irəli sürür. Adıçəkilən lüğətdə Azərbaycan türkcəsinin əks olunduğunu elmi əsaslarla sübuta yetirən Bəkir Çobanzadə Malovun bu fikri ilə razılaşmayaraq, şəxsən özü ilə elmi mübahisə apar-mış, 1936-cı ilin avqust ayında bu mübahisə nə-

ticəsində professor Sergey Yefimoviçin dəstəyini almışdır [4, s.97].

Abdullah Battal isə Malovun fikirlərini təkrarlayaraq, İbn Mühənnanın lüğətinin Avropa nüsxələrinin qədim Azərbaycan dilinə uyğun gəldiyini, amma İstanbul nüsxəsinin şərqi türk, Kaşğar və uyğur dilində olduğuna əminliyini ifadə edir [2, s.2]. Ahmet B.Ercilasun isə əsərin adını “Hilyetü'l-Lisān ve Hulbetü'l-Beyân” şəklində göstərməkdən əlavə, son nüsxəni “Harezm Türkçesine Ait Eserler” bölümünə aid edərək, onun xarəzm türkcəsində olduğunu bildirir. Səbəb olaraq isə əsərdəki türkcə sözlərdə y>d (di-

şarası) əvəzləmələri, birdən çox hecalı sözlərdə düşmə hallarında *g*-lərin qorunması kimi faktları göstərir. Bununla yanaşı qeyd edir ki, lüğətdə *d* ilə olan nümunələr oğuz xüsusiyyətləridir. Amma *f* ilə olan nümunələr daha çoxdur [7, s.385].

Ercilasunun nümunələrlə əsaslandırmadığı bu şərhə aydın bir mənzərə yaratmadığına görə, qeyd etməliyik ki, yuxarıda göstəriləni kimi, İbn Mühənnə Türkcəstan türkcəsindən istifadə etmişdir. Belə ki, on dördüncü fəsilə ismin çıxışlıq halının *-din* (دين), yönlük halının *-qa*, *-ka* (قا, کا), feili sifət əmələ gətirən *-ğan* (غان) + *-li* (لي) (*gəlgəli* “gələ”, *barğali* “gəzən”) şəkilçiləri, gələcək zaman şəkilçisinin *-ğay*, *gay* [18, s.117] şəklində olması Qaraxani türkcəsinə məxsus xüsusiyyətlərdir. Bu nümunələr həm Avropa, həm də İstanbul nüsxələrində eyni şəkildə verilmişdir. Göstərilən şəkilçilərdən bəziləri, hətta İbn Mühənnə tərəfindən “bizim ölkənin türkləri”nə aid edilir. Məsələn, feilin gələcək zamanını bildirən *-ğay*, *-gay* şəkilçisi: *vuruşğay biz* (وُرُشْغای بیز) “biz vuruşacağıq”, *du-tuşğay biz* (دُطُشْغای بیز) “biz tutaşacağıq”, *nə bulğay?* (نا بولغای) “nə olacaq?”. Qeyd etmək lazımdır ki, *-ğay* şəkilçisi XIII-XIV əsr qıpçaq dilində də mövcud olmuşdur. Bunu Əbu Həyyənin lüğətində və “Kodeks Kumanikus”da görmək mümkündür. Nəzərə alsaq ki, dilimiz oğuz-qıpçaq xüsusiyyətlərini daşıyır və İbn Mühənnənin “Bizim ölkənin türkləri” *nə bulğay?* əvəzinə, bəzən *nə olğay* deyirlər” [18, s.80] qeydi XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan türkcəsində bu şəkilçinin olmasından xəbər verir. Belə ki, XIV əsrin nümayəndəsi olan Qazi Bürhanəddinin dilində *-ğay* şəkilçili feillərə rast gəlmək mümkündür:

Cənnətdə yüzün kibi *hur olmağay*,
Məst gözün kibi *məstur olmağay*.

[9, 694-cü tuyuq]

XV əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşamış Nemətulla Kişvərinin dili, zənnimizcə, İbn Mühənnə lüğətində əks olunmuş yerli türklərin dialektinə daha yaxın olmalıdır. Çünki XIV-XV əsrdə yaşamış Nəsiminin dilində *-ğay* şəkilçisini görə bilmiriksə, XV əs-

rin ortaları və ikinci yarısında yaşamış Kişvərinin şeirlərində bu suffiksə rast gəlinir:

Həlqəyi-zülfünü görgəc könlümün əfğanıdır,
Tifyanlıq kim, çığırğay nagəhan yılan görüb.

[14, s.17]

Ola bilsin ki, kimsə Kişvərinin yaradıcılığında bu şəkilçinin olmasını Nəvainin təsiri ilə əlaqələndirsin. Çünki həqiqətən də, orta əsr təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olmuş və türk poeziyasının populyarlaşmasında əvəzolunmaz xidmətlər göstərmiş Əlişir Nəvai XV əsr Azərbaycan şairlərinin, o cümlədən Nemətulla Kişvərinin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, XIV əsrin nümayəndəsi olan Qazi Bürhanəddinin dilində də bu şəkilçi müşahidə olunur. Üstəlik İbn Mühənnənin lüğətində təsvir edilən XIII əsr cənubi Azərbaycan dialektində *-ğay* şəkilçisinin yeganə gələcək zaman morfemi kimi təqdim edilməsi faktı var.

Qızılgül Abdullayeva *-ğay//gəy* morfeminin vəzifə və funksiyalarının qəti gələcək zaman *-acaq²* şəkilçisi ilə üst-üstə düşdüyünü, XVII əsr ədəbiyyatı təmsilçilərinin dilində artıq geniş əhatə dairəsi tapa bilmədiyini qeyd edərək, Məhəmməd Əmaninin dilində bu morfemin sıxlıq təşkil etdiyini qeyd edir [1, s.118].

Mirzə Rəhimovun fikrincə isə *-ğay* şəkilçisi arzu, niyyət, məqsəd məzmunludur [16, s.44]. İlk Qulusoy da bu morfemin müasir Azərbaycan dilindəki feilin *-a*, *-ə* şəkilçili arzu şəklində olduğunu göstərir və türkoloqların rəylərinə əsaslanaraq, onun inkişaf yolunu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: *-ğay>-ay>-a//ə* [10, s.76].

Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Mühənnə lüğətində *nə -acaq²*, *nə ar²*, *nə də ır⁴* gələcək zaman şəkilçilərinə təsadüf edilmir. Leksikoqraf gələcək zaman şəkilçisi kimi yalnız *-ğay* morfemini göstərir. Melioranski lüğətdə bu şəkilçinin *-ğay* (غای), *-kay* (کای), *-gay* (کای) formalarına və hətta səs düşümünə məruz qalmış *-ğa* (غاء), *-ka* (كاء) paralellərinə rast gəldiyini nəzərə çatdırır [13, s.LXXII-LXXIII].

Müqayisə üçün qeyd edək ki, “Dədə Qorqud” dastanında feillərdə gələcək zamanı əmələ gətirmək məqsədilə *ır⁴* şəkilçisindən istifadə edilmişdir. *-acaq²* şəkilçisi, görünür, yeni yaran-

ma və inkişaf mərhələsi yaşadığı üçün yalnız “olmaq” köməkçi feili ilə (*çıqaracaq olanca, açılacaq olursa, basılacaq olursam, qurtaracaq olursa* və s.) və feili sifət (*varacaq yer, yatacaq yer, yığılacaq ev* və s.) [5, D98, D51, D118, D192] qismində işlənir.

Qazi Bürhanəddinin dilində də -acaq/-əcək qəti gələcək zaman şəkilçisinə rast gəlinmir. Əvəzində şairin dilində bu suffiksin tam qrammatik sinonimi kimi çıxış edən, XIII-XIV yüzilliklərin dili üçün işlək olmuş, XV əsrdə nəzərə çarpacaq dərəcədə məhdudlaşan -*isar*, -*isər* şəkilçisi müşahidə olunur. Qeyri-qəti gələcək şəkilçisi olan -*ar*, -*ər* isə Bürhanəddinin dilində geniş istifadə olunur. Məsələn:

*Gəzəriüz dərbədən eşqün üçün biz,
Ümmana girürüz Ceyhun üçün biz.* [9, s.109]

İbn Mühənnadan təxminən 100 il sonra yaşayıb-yaratmış Nəsiminin dilində -*acaq*² şəkilçisini feili sifət və feili bağlama tərkiblərində görə bilirik. Məsələn, feili sifət kimi:

*Zey – Zaval irmiyə bu din mülkünə,
Rey – Rəfiq olmayacaq şeytana mən;*

Feili bağlama kimi:

*Bilsəm bu meyi haram edən kim,
Fitva bulacaq halal olurmu?*

Gələcək zamanı bildirmək üçün Nəsimi Qazi Bürhanəddində olduğu kimi, qəti gələcək üçün -*isar*² (Ol gündə həşr *olisər*, ol gündə macəradır), qeyri-qəti gələcək üçün -*ar*² şəkilçisindən istifadə edir (Zülfü qaşu kirpigin gördükə adam məst *olar* / Fitnələr çün kim *qopar*, ol surəti-Həvvayı gör).

Türksistemli dillərdə keçmiş zaman feilinin I şəxs cəmi olan -*dıq*, -*dik* şəkilçilərinin İbn Mühənnadan tərəfindən III şəxs kimi *görmədik* (-*چور-مدیک*) sözünün “görmədi”, *bilmədik* (-*بيلمديک*) sözünün “bilmədi” şəklində tərcümə edilməsi diqqətə cəlb edir [18, s.135]. Melioranski burada səhvə yol verilmə ehtimalını irəli sürür [13, s.38]. Mahmud Kaşğari isə oğuzların keçmiş zamanı bildirmək üçün -*di*, -*di* (-*دی*) şəkilçisi əvəzinə, *qaf*-lı (-*ق*) sözlərdə -*duq* (-*دُق*), *ğayn*-lı

(*غ*) sözlərdə -*dük* (-*دُك*) suffikslərini istifadə etdiklərini göstərir və misallar verir:

Ya qurduq (-*يا قُرْدُق*) – *O, yay qurdu;*
Mən ya qurduq (-*من يا قُرْدُق*) – *Mən yay qurdum;*
Biz ya qurduq (-*بز يا قُرْدُق*) – *Biz yay qurduq;*
Olar tağqa ağduq (-*الار تاغقا اَغْدُق*) – *Onlar dağa çıxdılar.* [11, s.78; 19, s.51]

-*duq* (-*دُق*), -*dük* (-*دُك*) şəkilçisi ilə bağlı dərin tədqiqat aparan B.Çobanzadə yazır: “*Mən getmədik* (-*من كتمدك*), *sən getmədik* (-*سن كتمدك*) formalarının mövcudluğu türk sistemli dillərdə vaxtilə mütləq yalnız kəmiyyət (müfrəd və cəm) cəhətdən deyil, eyni zamanda şəxs cəhətdən də olmadığını göstərir. Gernudial quruluş və formalarda bunu bu gün də təsadüf edirik, məsələn: *biz getdikdə, mən getdikdə, o getdikdə* və i.a.” [4, s.85].

Yuxarıda misal olaraq çəkilən “*Olar tağqa ağduq*” (-*الار تاغقا اَغْدُق*) “onlar dağa çıxdılar” cümləsində Kaşğarının oğuzlara şamil etdiyi yönlük halı bildirən -*qa* şəkilçisi (*tağqa* – *dağa*) İbn Mühənnada geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

XIV əsrin sonları, XV əsrin əvvəllərində yaşamış İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında yönlük hal şəkilçisinin -*ğa* forması və -*ni* təsirlik hal şəkilçisi aşağıdakı beytdə öz əksini tapmışdır.

*Yaman yaxşı ilə yaxşı müdara eyləsə, yaxşı,
Kişi yetməz muradınğa, bülənd dutmazsa
hümmətni.*

Bu şəkilçilərə Əbu Həyyanın “Kitab əl-idrak əl-lisan əl-ətrak” lüğətindəki qrammatika bölümündə rast gəlinir. O, bildiyimiz kimi, Misir qırpaqcasının lüğətini tərtib etmiş və qırpaq dialektinin qrammatik xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. Əbu Həyyan yönlük halın -*ğa*, -*kə* və samitlə bitən kökə təsirlik halın -*ni* şəkilçilərinin artırılması məqamlarını təfərrüatı ilə izah edir [3, s.97]. Bu səbəbdən oğuz-qırpaq xüsusiyyətli qədim Azərbaycan türkcəsində göstərilən şəkilçilərin olması normal haldır və əsla cəğatay elementləri sayıla bilməz.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən zaman şəkilçilərinə Hadi Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”

əsərində rast gəlinmir. O, hətta yönlük halın -ğə, -gə formalarını başqa qədim türk xalqlarının təsiri hesab edir [15, s.43].

Amma türk dillərində günnəli -ğə // -gə // -qa // -ka fonetik variantlarında olan qədim yönlük hal şəkilçisinin əlamətlərini müasir Azərbaycanın Zəngilan və Qazax dialektlərində *mən, sən* şəxs əvəzliliklərinin yönlük halda *man-qa, sanqa* şəklində tələffüz edilməsində görə bilirik. Burada n (ن) + -qa (قا) yönlük hal şəkilçi-

sinin birləşməsi nəticəsində -nq qovuşuğu əmələ gəlmişdir. Ə.Dəmirçizadəyə görə, "... sövti saflaşma yolu ilə inkişaf nəticəsində dilimizdə qədimdən işlənən günnəli q və k sonralar *sağır nun* (η) olmuş, *sağır nun* isə tədricən "n" samiti ilə qovuşur. Doğrudan da, ayrı-ayrı şivələrdəki faktların da təsdiq etdiyi kimi burada *nq/ng* → η → n inkişaf yolu aydın görünməkdədir" [6, s.39].

Nəticə / Conclusion

Biz Çobanzadənin fikirlərini təsdiqləyərək belə hesab edirik ki, İstanbul nüsxəsi daha çox Azərbaycan türkcəsinin əks olunduğu bir əlyazmadır. İbn Mühənnə lüğətində dilimizə xas olan aşağıdakı xüsusiyyətləri görmək mümkündür:

1) İbn Mühənnə lüğətindəki orfoqrafiyanın təhlili göstərir ki, ərəb əlifbasının orfoqrafiyasında türk sözlərinin sonunda uzanmalar tətbiq edilir. Məsələn, *qılıc* (قَلِيح), *qərintaş* (قَرْنَتَاش), *kişi* (كَيْشِي) və s. Bu isə vurğunun sözün son hecasına düşməsinə işarədir.

2) Melioranski qeyd edir ki, Türkünstan türkcəsindən fərqli olaraq Azərbaycan türkcəsində sözlər cingiltili samitlərlə bitir [13, s.XXXVII]. Məsələn, *atmaq* (أَطَمَق), *barmaq* (بَارْمَاق), *qılıc* (قَلِيح) və s. Lüğətdə cingiltili samitlə bitən sözün cingiltili samitli şəkilçi qəbul etməsi də əks olunmuşdur, məs., *sancdı* (سَانَجْدِي), İraqdan (عِرَاقِ دِن). "Qılınc" mənasını verən *qılıc* sözü Avropa nüsxələrində *kar ç* samiti [13, s.0106], İstanbul nüsxəsində isə cingiltili *c* samiti ilə (قَلِيح) [18, s.81] verilmişdir. Cingiltiləşmə mövzusunun davamı olaraq İbn Mühənnə *z > s* də-

yişimində *z* səsinə Azərbaycan türkcəsinə, *s* səsinə Türkünstan türkcəsinə aid edir. Məsələn, *yaramaz* – *yaramas*, *kəlməz* – *kələməs* [18, s.80].

3) Digər türk dialektlərində söz ortasında olan *q* (ق) Azərbaycan türkcəsində geniş şəkil-də *x*-ya (خ) çevrilmişdir. Bu barədə İbn Mühənnə xüsusi qeyd yazaraq misallar gətirir: *toxli* (تَوخْلِي) – *toqli* (تَوَقْلِي), *səxtadı* – *səqtadı* və s. [18, s.8].

4) İbn Mühənnə göstərir ki, "bizim ölkənin türkləri" *nə buldı?*, *nə bulğay?* əvəzinə, bəzən *nə oldı?* *nə olğay* deyirlər. *B* səsinin düşümü nəticəsində əmələ gələn *olmaq* köməkçi feili, Melioranskinin də qeyd etdiyi kimi, yalnız cənub-türk dialektlərinə xas xüsusiyyətdir. Bəkir Çobanzadəyə görə, *bol* – *ol* təqabülü XIV əsrdə başlamış və əvvəlcə cümlə daxilində müxtəlif söz kombinasiyalarında özünü göstərmişdir [4, s.81].

5) *ç > ş*, *c > ş* keçidi Azərbaycan dialektlərinə xas xüsusiyyətdir. İbn Mühənnə *c* səsinin yerli türklərin dilində *ş*-ya oxşar tələffüz edildiyini qeyd edir.

İstanbul nüsxəsində	Melioranskidə
<i>Aştı, actı</i> (أَشْتِي، أَجْتِي) <i>qacdı</i> (قَجْدِي) <i>bişdi</i> (بِيَشْدِي) <i>aşmaq, acmaq</i> (أَشَمَق، أَجَمَق)	<i>Actı, açtı, aştı</i> (أَشْتِي، أَجْتِي) <i>qaştı</i> (قَاشْتِي) <i>biçdi</i> (بِيِچْدِي) <i>açmaq</i> (أَجَمَق)

6) Söz əvvəlində *y* samitinin düşümü. Məsələn, *üzüm* (أَوْزُوم), *ir/ır* (أَيْر) "melodiya, mahnı". İbn Mühənnə lüğətində bu fonetik hadisə geniş əks olunmamışdır. Çünki orta əsr Cənubi Azərbaycan dialektində *y* səsinin düşümü hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdi. Bunu XIV əsrdə

Qazi Bürhanəddinin, XV əsrdə Kişvərinin şeirlərində də müşahidə etmək mümkündür. Qızılgül Abdullayeva XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik mənzərəsində *y* başlanğıclı sözlərin daha geniş əhatə dairəsi ilə yer aldığını və

işlənmə tezliyi baxımından da üstünlük təşkil etdiyini göstərir [1, s.135].

7) *-durur* xəbər şəkilçisi [18, s.94: Bu kimindirur? (بو کیم ینک درور)] qədim Azərbaycan

və Anadolu türkcəsində rast gəlinir. “Köktürk, uyğur, Qaraxani, Xarəzm, cağatay və qırçaq türkcələrində *-turur* şəklində işlənmişdir” [17, s.165].

Ədəbiyyat / References

1. Abdullayeva Qızılgül. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2019.
2. Battal, Aptullah. İbnü Mühenna Luğati. 3. Baskı. Ankara, 1997.
3. Bünyadov Ziya. Əbu Həyyan Əl-Əndəlusi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Türk dillərini dərketmə kitabı). Bakı: Azər nəşr, 1992.
4. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
5. Dədə-Qorqud dastanı. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004.
6. Dəmirçizadə Əbdülzəl. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999.
7. Ercilasun Ahmet B. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları / 603, Araştırma-İnceleme / 50. ISBN 975-338-589-7. Baskı I. Ankara, 2004.
8. Heydərova Xədicə. Qədim və orta əsr lüğətlərinin tərtibi prinsipləri. Bakı: Elm və təhsil.
9. Nemətulla Kişvəri. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
10. Qazi Bürhanəddin. Divan. (tərtib edən Əlyar Səfərli). Bakı: Öndər nəşriyyat, 2005.
11. Qulusoy İlkin. Qazi Bürhanəddin “Divan”ının dilinin sintaksisi. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2019.
12. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Ramiz Əskərin tərcüməsi. II cild. Bakı: Ozan, 2006.
13. Малов С. Ибн-Муханна о турецком языке. Записки Коллегии Востоковедов, III. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1928.
14. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. Санкт-Петербург, 1900.
15. Mirzəzadə Hədi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990.
16. Rəhimov Mirzə. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşma tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2019.
17. Savran Hülya. Türk Dilinde “+Dır” Bildirme Eki Ve “+Dır” Bildirme Ekiyle Yapılan Belirsizlik Kelimeler. U.Ü. Fən-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl: 9, Say: 14, 2008/1.
18. السيد جمال الدين ابن مهنا. كتاب حلية الانسان و حلية اللسان. Kilisli nəşri. 1934.
19. محمد الكشغاري. كتاب ديوان لغات الترك. 322 سنة هجرية 1333. Basma nüsxə - Kilisli nəşri. I cild.

Характерные особенности азербайджанского языка в Стамбульской рукописи словаря Ибн Муханны

Хадиджа Гейдарова

Доктор философии по филологии

Институт языкознания имени Насими НАНА. Азербайджан.

E-mail: heyderova73@mail.ru

Резюме. В статье рассматриваются и сопоставляются часть тюркского языка европейских и Стамбульской рукописей словаря Джамаладдина Ибн Муханны под названием «Китабу хильятуль инсан ва хальбатуль-лисан» (كتاب حلية الإنسان و حلية اللسان). Все исследователи без

сомнения принимают научные результаты П.М.Мелиоранского по поводу того, что части тюркского языка во всех пяти европейских рукописях относятся к азербайджанскому языку Средневековья. Но насчёт стамбульской рукописи мнения учёных расходятся.

В статье анализируются позиции учёных, таких как С.Малов, А.Эрджиласун, А.Батталь, Б.Чобанзаде, и систематизируются нижеследующие лингвистические факты последней версии словаря Ибн Муханны, которые характерны для азербайджанско-тюркского языка: 1) Удлинения гласных в конце тюркских слов (قیشی، قرتتاش، قلیج). Это указывает на то, что ударение падает на последний слог слова; 2) Окончания слов с звенящими согласными; 3) В других тюркских диалектах q (ق), который находится в середине слова, на азербайджанском турецком языке широко переобразовывается на x (خ); 4) Образование вспомогательного глагола *olmaq* в результате падения звука *б* от слова *bulmak*, как отмечает Мелиоранский, является характерным признаком только для южнотюркских диалектов; 5) Переход ç > ş, c > ş является характерной чертой для азербайджанских диалектов; 6) Падение согласного у в начале слов; 7) Присутствие суффикса -durur.

Ключевые слова: словарь Ибн Муханны, «Китабу хильятуль инсан ва хальбатуль-лисан», туркестанский тюркский, чагатайский, уйгурский, суффикс